

ՌՈՒՆԵՐՏ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտ, ԵՊՀ

ԺԱՆՂԱՐՄՆԵՐԻ ՀԱՆՑԱՎՈՐ ԱՆԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔՅՈԹՈՒ ԽԱՆ-ՀԱՍԱՆ ՉԵԼԵՔԻ-ՀԵՔԻՄ ԽԱՆ ԵՐԹՈՒՂՈՒ ՎՐԱ

ՆԱՅՈՑ ցեղասպանության իրականացումը ուղեկցվել է լայնածավալ բռնի տեղահանություններով, որոնց ընթացքում տեղահանված հայերի խմբերը, ի թիվս այլ բռնությունների, կոտորվել են եւ թալանվել: Դեպի տարագրման վերջնակետը տանող ճանապարհին աքսորյալների խմբերը տեղակայվում էին անցումային կայաններում, որոնք իրենց հերթին թալանի եւ կոտորածների վայրերն էին: Տարագրյալների երթերն առաջնորդում էին կառավարության նշանակած զինյալ ժանդարմները, որոնք, ըստ տեղահանության մասին հայտարարության ազդագրերի, պետք է ապահովեին խմբերի անվտանգ անցումը մինչեւ երկրի հարավային սահմաններում տեղակայված տեղահանության վերջնակետեր: Սակայն, իրականում ժանդարմները ցեղասպանական գործողությունների հիմնական դերակատարներ հանդիսացան: Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման այս փուլում, երբ Ցեղասպանությունը, որպես այդպիսին, անժխտելի փաստ է ակադեմիական շրջանակներում, առանձին կարեւորություն են ստանում ցեղասպանության թիրախավորված խմբի՝ կոտորածների եւ տեղահանությունների ամբողջական գործընթացի ականատես հայ վերապրողների վկայությունները: Հակառակ ժանդարմների պաշտոնական պարտականությունների՝ տեղահանությունների նկարագրությունները փաստում են, որ նրանց կատարած բազմաթիվ եւ տարատեսակ բռնություններից, թալանից, առեւանգումներից բացի՝ եղել են նաեւ քրդական հարձակումների ընթացքում ժանդարմների հանցավոր անգործության դեպքեր: Ուսումնասիրելով Քյոթուխան-Հասան Չելեքի-Հեքիմ խան կայանների ճանապարհի մասին վկայությունները՝ կարող ենք ենթադրել, որ քաղաքական նպատակները եւ դրանցից բխող գործողությունները նախապես համաձայնեցվել են:

Տեղահանության ծրագիրը գործադրվել է Ներքին գործերի նախարարության գաղտնի հրամանագրով, որի վրա հիմնվելով՝ կազմվել են հայտարարություններ եւ փոխանցվել բնակչությանը՝ փակցված

հայտարարությունների, քաղաքային ոստիկանների եւ միսթարների (թաղապետ, գյուղապետ) միջոցով: Բարձրագույն հրամանի համաձայն տարագրվողները պետք է մեկնեին Ջեզիրե եւ Դեր Զոր: Ճանապարհին պետք է հսկվեին եւ ապահովվեին նրանց անվտանգությունը, կանխվեին նրանց սպառնացող միջադեպերը¹: Տեղահանությունը պատճառաբանվում էր պատերազմի հանգամանքով: Քարավանները, այսպիսով, շարժվում էին անվտանգություն ապահովելու նպատակով նշանակված ժանդարմների ուղեկցությամբ նախօրոք մշակված երթուղիներով: Եթե տեղահանվողները դիմադրություն ցույց տային, ապա ուղեկցողներին կարգադրված էր ճնշել նման դեպքերը՝ ուժային միջամտությամբ:

Հոգվածում քննարկվող երթուղու հատվածը վերաբերում է Քյոթու խան-Հասան Չելեպի-Հեքիմ խան միջակայքին՝ Սեբաստիա եւ Խարբերդ վիլայեթների սահմանային հատվածին: Վերոնշյալ վայրերը նախատեսված էին որպես անցումային կայաններ, որտեղ քարավանները ժամանակավորապես կանգնեցվում էին եւ ենթարկվում տարատեսակ բռնությունների, որ վկայված են տարբեր աղբյուրներում²:

Քյոթու խանը Սեբաստիայի եւ Խարբերդի վիլայեթների սահմանագլխին էր, ուր տեղի ունեցավ ժանդարմների փոփոխություն: Նշանակվեցին քուրդ ժանդարմներ³: Ըստ Ռեյմոն Գեորգյանի բնորոշման կարծես որոշված էր, նախքան բառի բուն իմաստով բնաջնջման շրջան անցնելը, աքսորյալներին դուրս բերել իրենց հարազատ սանջակներից⁴: Սրա

¹ Հ. Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուս, 1968, էջ 94:

² ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ (այսուհետ՝ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՆ ԱԲԱ), թղթապանակ NO. 121/2, http://www.bnulibrary.org/images/archives/fonds_andonian_new_pdf/Andonian49_Sebastia.pdf, BNU/Fonds A. Andonian, - Matériaux pour l'histoire du genocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébastie (այսուհետ՝ BNU/Fonds A. Andonian, Sébastie), Հ. ՋԱՌԱՅՅԱՆ, Սըվազ, էջ 0113-0116, Շ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, Արիւնի ճամբէս.Դէպի Գողգոթան, «Հայրենիք» ամսագիր (Պոսթըն), սկսած՝ 1950, թ. 11 (298) մինչեւ 1953, թ. 1 (323), Վ. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ, Գիւղաշխարհ. Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն, Փարիզ, 1927. Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, Յուշամատեան պոնտական Ամասիոյ, Վենետիկ, 1966, ՀՃՈՒ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, հտ. 14, «Հուշագրական ժառանգություն», Երեւան, 2011, Յ. ՔՕՍԵԱՆ, Գ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, Աքսորի ճամբան (1915), աշխատասիրութեամբ հ. Պօղոս Վրդ. Գոճանեանի, Մերուժան Կարապետեանի, «Հանդէս Ամսօրեայ» (Վիեննա-Երեւան), 2015, թ. 1-12, էջ 345-483, Ե. ԲԱՐՈՒԿԵԱՆ, Եղեռնաքաղ որաներ, Պէյրուս, 1968, Փ. ԳԱՐՏԱՆԵԱՆ, Յաւակ, Նիւ Եօքը, 1922, Կ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ, Եղեռնապատում. Փոքուն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, Յ. ՆԱԶԼԵԱՆ, Յուշերը, Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրօնական դեպքերուն մասին, հտ. Ա, թարգմանեց Հ. Ստեփանեան, Պէյրուս, 1960, R. KÉVORKIAN, The Armenian Genocide. A Complete history. London, New York, 2011 եւ այլն:

³ Կ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 161:

⁴ R. KÉVORKIAN, նշւ. աշխ., p. 440:

հնարավոր դրդապատճառ կարող էր լինել այն, որ տեղական իշխանությունները նպատակ էին հետապնդել ծրագրավորված հանցագործությունների մեղքը դնել հարեւան տարածաշրջանների քաղաքացիական ծառայողների կամ քրդական բնակչության վրա⁵:

Քննության առարկա իրադարձությունները տեղի են ունեցել Արդասանչակում: Այս տարածքով էին անցնում տարագրության հիմնական երթուղիները, եւ այստեղ էին տեղակայված Սեբաստիայի ու հարակից շրջանների տղամարդկանց բնաջնջման հիմնական կայանները: Ուստի առանձնակի կարեւորություն ուներ տարածքի վարչական ղեկավարության հարցը: 1914 թ. մարտի 27-ին կայմակամ նշանակված Վասիֆ բեյը ազատվել է պաշտոնից: Նրան 1915 թ. հուլիսի 23-ին անմիջապես փոխարինել է Ասիմ բեյը⁶: Այս փոփոխությունն անսպասելի էր, քանի որ իրականացվեց սանչակի տարածքով հայ տասնյակ քարավանների անցման կարեւոր շրջափուլում⁷: Ըստ Ռ. Գեւորգյանի՝ սա կարող էր պայմանավորված լինել Վասիֆ բեյի՝ հրամանների անբավարար խստությունը կատարմամբ: Սակայն ավելի հավանական է, որ խնդիրը քարավաններից ձեռք բերված գողոնի «անարդար» վերաբաշխումն էր⁸:

Այսպիսով՝ Ներսիս խանի եւ Քյոթու խանի սպանություններին, բռնություններին եւ թալանին դիմագրաված քարավանները այդ սպանդարաններից դուրս գալուց հետո հասել են Սեբաստիա ու Խարբերդ վիլայեթների սահմանագլխին եւ մտել վերոնշյալ պաշտոնյաների վարչական իշխանության գոտի: Այս հատվածում Սեբաստիայից քարավաններին ուղեկցող ժանդարմները, որոնք, համաձայն տեղահանության մասին օրենքի, պետք է պաշտպանեին վերջիններիս ակնկալվող քրդական հարձակումներից, փոխարինվել են քուրդ ժանդարմներով⁹: Առկա են վկայություններ, որ հերթափոխը հանձնած ժանդարմները վերադարձել են եւ բանակին մատուցվող հացի խնդրի լուծման պատրվակով առգրավել կառավարության կողմից նախկինում տրամադրված փոխադրամիջոցները¹⁰: Այսպիսով՝ խախտել են տեղահանության մասին հայտարարության՝ փոխադրամիջոցների տրամադրման վերաբերյալ դրույթը:

⁵ Անդ:

⁶ R. KÉVORKIAN, նշվ. աշխ., p. 418:

⁷ Անդ:

⁸ Ն. տ.:

⁹ Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 161:

¹⁰ Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 222:

Նորանշանակ քուրդ ժանդարմներն աքսորյալներին առաջնորդել են Արդայի սանջակի միջով՝ Քյոթու խանից Հասան Չելեպի եւ մինչեւ Հեքիմ խան, որի երկայնքով տեղակայված էին թալանի եւ կոտորածի նախապատրաստված քրդական խմբեր¹¹։ Այս ընթացքում ժանդարմների թողտուլթյամբ եւ քրդական խմբերի ձեռքով կատարվել են տարատեսակ բռնություններ՝ թալան, ծեծ, սպանություններ։ Այս քրդական խմբերը գինված էին տարատեսակ զենքերով¹²։ Տարագրյալներն անզեն էին, քանի որ նախապես զինաթափվել էին։ Անհրաժեշտության դեպքում նրանց ինքնապաշտպանության միակ միջոց կարող էին հանդիսանալ ճանապարհին ընկած քարերն ու փայտերը¹³։

Տարածքի երկայնքով տեղակայված քրդերը հարձակումներ էին գործում մոտեցող քարավանների առավել խոցելի՝ ետին մասերի վրա։ Այստեղ էին գտնվում հիմնական թիրախները՝ շարժունակության խնդիրներ ունեցող մարդիկ¹⁴։ Ըստ վերապրողների՝ որոշ հարձակումներ կազմակերպվում էին երեկոյան ժամերի՝ մթնոթյան քողի տակ¹⁵։ Քրդերն արագ հարձակումներով փորձում էին տանել առաջին իսկ պատահած իրերը։ Սայլերի, բեռնված կենդանիների վրայից գողանում էին պայուսակներ, ծրարներ, հագուստ, սննդամթերք¹⁶։ Արձանագրված են նույնիսկ թալանի այնպիսի վայրագ փորձեր, ինչպիսիք են տարագրյալների բերանից ոսկյա ատամներ քաշել հանելը¹⁷։ Առանձնապես վտանգավոր վայրեր էին ճանապարհի շրջակայքում առկա ջրի աղբյուրները, որտեղ քրդերը դարանակալում եւ սպասում էին ծարավ տարագրյալներին, մոտենալիս հարձակվում եւ թալանում¹⁸։ Եւ զարմանալի չէ, որ նույնիսկ կիզիչ արեւի պայմաններում այդ սպառնալիքի գիտակցումը տարագրյալներին հետ էր պահում ջրի աղբյուրներին մոտենալու ցանկությունից, եւ շատ քչերն էին համարձակվում գնալ այդ քայլին։ Այսպիսի մի վայրում Նիկիսարցի մի կնոջ վարտիքից քաշել-հանել եւ գողացել են ներսում կարված

¹¹ Կ. ԳԱՔԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 161: ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, էջ 20 շրջ., Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 669, ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, էջ 22:

¹² ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, էջ 20 շրջ., 22. հմմտ. «Հուշագրական ժառանգություն», էջ 191:

¹³ Կ. ԳԱՔԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 163, Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 234:

¹⁴ Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 222-223, 235:

¹⁵ Անդ., էջ 234. Հուշագրական ժառանգություն, էջ 191:

¹⁶ Կ. ԳԱՔԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 161. Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 669. Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 235: ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, նշվ., էջ 22, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, թղթապանակ No. 121/2, էջ 92, Յ. ՔՕՍԵԱՆ, Գ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 404:

¹⁷ Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 669:

¹⁸ Կ. ԳԱՔԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 162:

500 հատ հինգնոց ոսկի¹⁹: Գողանում էին նաեւ տեղահանության ճանապարհի համար անհրաժեշտ փոխադրամիջոց կենդանիներն ու սալերը²⁰: Հայտնի են նաեւ դեպքեր, երբ հարձակումը միանգամից չէր կատարվում, այլ այս քրդական խմբերը առեւտրի պատրվակով մոտենում էին քարավանին եւ ժանդարմների հրահանգով սկսում էին թալանել²¹:

Վերապրողների վկայությունները լի են այս ճանապարհահատվածում հանդիպող դիակների մասին նկարագրություններով: Հստ Գաբրիկյանի՝ Քյոթու խանից Հասան Չելեպի ճանապարհը անցնելիս իր քարավանն ականատես է եղել սամսոնցի երեք մայրապետների կիսամերկ մարմինների՝ զգեստները բզկտված, նրանցից մեկի դեմքը՝ անճանաչելի, մյուսը՝ խողխողված, սպանված: Իրադարձություններին ականատես նախորդ քարավանի անդամները պատմել են, որ սա քրդերի հարձակման արդյունք է²²: Նշված վայրի սպանությունների մասին վկայված է նաեւ Հովհաննես Ալեքսանդրյանի հուշերում²³: Սպանությունները եւ ճանապարհին հանդիպող դիակների գոյությունը փաստված է նաեւ Հասան Չելեպիից դեպի Հեքիմ խան հատվածի կապակցությամբ²⁴: Պահպանվել են նաեւ սպանությունների անմիջական ականատեսների վկայություններ: Հստ վերապրողի՝ տարագրյալ կնոջ գրկից մի քուրդ խլել է ծծկեր երեխային եւ սպանելով նետել ձորը, այնուհետեւ բրածեծ արել է կնոջը²⁵: Չհասած Հեքիմ խան՝ ձորի եզրին, մի քուրդ հանկարծակի դուրս է եկել թաքստոցից եւ գլխին գավազանի հարված հասցնելով՝ սպանել մի ծերունու՝ հափշտակելով զոհի ունեցվածքը²⁶: Վերոնշյալ բռնությունները զուգորդվել են նաեւ հարսների եւ դեռատի աղջիկների առեւանգումներով²⁷:

Տեղահանության մասին օրենքի համաձայն նկարագրված դեպքերը պետք է կանխեն ուղեկցող ժանդարմները կամ գոնե փորձեն կանխել: Սակայն փաստերի համադրումը ցույց է տալիս ժանդարմների

¹⁹ Անդ:

²⁰ Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 161, 166, 200. ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, նշվ. աշխ., էջ 22. «Հուշագրական ժառանգություն», էջ 191:

²¹ Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 166:

²² Կ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 162:

²³ ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, նշվ. աշխ., էջ 22:

²⁴ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ԱԲԱ, թղթապանակ NO. 121/2, էջ 92. «Հուշագրական ժառանգություն», էջ 212. Փ. ԳԱՔՏԱՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 73: Ե. Ա. ՐԱԳՈՒՊԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 86:

²⁵ Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 669-670:

²⁶ ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, նշվ. աշխ., էջ 232րջ:

²⁷ Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 670. Փ. ԳԱՔՏԱՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 73. Ե. Ա. ՐԱԳՈՒՊԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 88:

հանցավոր անգործությունը՝ զինյալ խմբերին աջակցելու կամ առնվազն նրանց հարձակումներին չխոչընդոտելու միջոցով:

Կարապետ Գաբրիկյանը հաղորդում է, որ շատ անգամներ ժանդարմները կանչում էին անցումային կայանի շրջակայքի բնակչությանն ու նրանց գյուղապետերին եւ հրահանգում կատարել ոճրագործություններ, ապա զոհերից թալանվածը բաժանում էին նրանց որպես վարձատրություն²⁸:

Ժանդարմների եւ զինյալ խմբերի համագործակցությունն արտահայտվում էր տարբեր կերպ, հատկապես գողոնը կիսելու նախնական պայմանավորվածությամբ, անմիջական շփումներով: Նրանց անգործությունը կամ տեղական զինյալ խմբերի գործողություններին չմիջամտելը դրսևորվում էր հարձակման պահին ժանդարմների անհետացմամբ կամ պաշտպանության ձեւական փորձերով:

Ըստ Փայլածու Կապտանյանի, երբ Հեքիմ խանի մատուցներում քարավանի աղջիկներին հափշտակելու փորձեր էին կատարվում, այս անգամ՝ թուրք բնակչության կողմից, ի պաշտոնե անվտանգության ապահովման կոչված ժանդարմներն ի հայտ էին գալիս միայն դժբախտ հանգուցալուծից հետո²⁹:

Մինչեւ Հասան Չելեպի հասնելը, երբ Կարապետ Գաբրիկյանի քարավանը դուրս եկել տափաստանային հարթ ճանապարհ, վկան նկատել է, որ ժանդարմները անհետացել են³⁰: Գաբրիկյանը մեկնաբանում է նշված դիպվածը, որպես քարավանն անպաշտպան եւ ցանկալի թիրախ դարձնելու դիտավորություն եւ հեղինակի համար ոչ անսպասելիորեն շուտով ի հայտ են գալիս հարձակման նախապատրաստվող քրդական խմբերը³¹: Ըստ մեկ այլ վկայության՝ Հասան Չելեպիի մատուցներ հասնելուն պես ժանդարմները հեռացել են, եւ քրդերը շրջապատել են քարավանը՝ սկսելով թալանն ու սպանությունները³²: Հատկանշական է, որ նույնիսկ այդ ընթացքում ժանդարմներին գտնելուց եւ օգնություն հայցելուց հետո աքսորյալների օգնության պահանջը մերժվել է. «Զգվելի՛ գյավուրներ, ձեր բողոքը հեշ չի վերջանար»³³:

²⁸ Կ. ԳԱԲՐԻԿՅԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 69:

²⁹ Փ. ԳԱԲՏԱՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 73:

³⁰ Ժանդարմների նոյնպիսի վարքագծի հանդիպում ենք տեղահանության ճանապարհի հաջորդ փուլերում եւս. տես Գ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 705:

³¹ Կ. ԳԱԲՐԻԿՅԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 162:

³² Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 222:

³³ Անդ:

Թեև քրդական հարձակումների եւ ժանդարմների նպատակները կարծես համընկնում էին, աքսորյալների աչքերում որեւէ վստահություն պահպանելու համար հարկավոր էր ցույց տալ առնվազն ձեւական պաշտպանության փորձեր կամ խաբեկանք: Ժանդարմները իբրեւ թե փորձում են պաշտպանել խումբը: Գործնական այս փորձերը արտահայտվում էին, ըստ վկանների, հարձակվողներին զսպելու նպատակով կատարվող ակնհայտ ձեւականություններով: Այդօրինակ վարվելաձեւի տարատեսակներ են՝ հարձակվող քրդին հետապնդելը եւ հանկարծակի կանգնելը, անհաջող կրակ բացելը, հափշտակողներին ձեւականորեն հալածելը³⁴ կամ օդ կրակելը³⁵:

Բազմաթիվ են նաեւ ժանդարմների աչքի առջեւ տեղի ունեցած հանցանքները, որոնք անտեսվել են վերջիններիս կողմից, եւ դրանք զսպելու որեւէ, անգամ ձեւական փորձ չի կատարվել: Նմանօրինակ դեպքեր արձանագրվել են Կարապետ Գաբրիկյանի՝ Քյոթու խանից Հասան Չելեպի տանող³⁶, ինչպես նաեւ էդուարդ Րազուկյանի³⁷ եւ Գանտիտա Գուլումձեանի³⁸ Հասան Չելեպից դեպի Հեքիմ խան տանող ճանապարհների մասին պատմող վկայություններում: Նույնը փաստված է նաեւ ճանապարհի հետագա ընթացքի վերաբերյալ³⁹:

Ուղղակի մասնակցությունից խուսափող կամ կրավորական գործակցումից բացի՝ պահպանվել են նաեւ ժանդարմների եւ քրդական հրոսակների ուղղակի համագործակցության մասին վկայություններ: Այդ համագործակցության հիմքում, ի թիվս այլ հանգամանքների, առկա է շահույթ հետապնդելու փաստը: Ըստ Արամ Կյուրեղյանի՝ մինչ աքսորյալները ահազանգում էին ժանդարմներին հարձակման մասին օգնության ակնկալիքով՝ վերջիններս զբաղված էին գողոնի ծածուկ բաշխմամբ⁴⁰:

Քննարկվող փաստերն ի ցույց են դնում տարագրյալների անվտանգությունն ապահովող ժանդարմների հանցավոր անգործության եւ ոճրագործ խմբերի հետ համագործակցության օրինակներ, ինչի հետեւանքով աքսորյալները զոհ դարձան տարատեսակ զինյալ խմբերի բռնությունների՝ թալանից մինչեւ սպանություններ: Թե՛ հայ, թե՛ օտար ականատեսների վկայությունները հանգեցնում են եզրակացության,

³⁴ Կ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 161:

³⁵ Փ. ԳԱՐՏԱՆԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 73:

³⁶ Կ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 161:

³⁷ Ե. Ա. ՐԱԳՈՒՊԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 88:

³⁸ Յ. ՔՕՍԵԱՆ, Գ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, նշւ. աշխ., էջ 404:

³⁹ BNu/Fonds A. Andonian, Sébaste, էջ 0115 շրջ.-0116:

⁴⁰ «Հուշագրական ժառանգություն», էջ 191:

որ ժանդարմների նկարագրված գործելաոճն իր բնույթով եզակի չէր եւ կրում էր համակարգային բնույթ:

РЕЗЮМЕ

В статье описаны события в период Геноцида армян 1915 года, которые произошли на пути переселения из провинции Себастья, между транзитными станциями Коту-хан, Хасан-Челеби и Хеким хан, в частности, случаи незаконных действий жандармов по отношению к переселенцам в вышеперечисленных местах. Исследование основывается на армянских архивных материалах, публикациях печатной прессы и отдельных книг, рассказах очевидцев, а также на сравнительном анализе работ по этой теме. Факты, упомянутые в статье, рассказывают о преступном бездействии жандармов, отвечавших за безопасность переселенцев, и их содействии преступным объединениям, в результате чего переселенцы становятся жертвами насилий, грабежа и убийств со стороны курдских группировок. Исходя из исследования можно сделать заключение, что такие действия жандармов были систематическими.

SUMMARY

The paper presents the developments in Sebastia in 1915, in the course of the Armenian Genocide occurring on the Kötü han—Hasançelevi—Hekimhan route, particularly the cases and the analyses of gendarmes' criminal inaction during the passage of deportees. The research is based on the comparative examination of the witness-survivors' testimonies taken from the Armenian archives, printed press, books and collections, as well as on the existing research on the topic. The facts examined in the paper reveal the criminal inaction of gendarmes, who were to provide deportees with security, and examples of cooperation between the groups of perpetrators and the gendarmes, as a result of which, on the discussed trail, the deportees fell victims to various types of violence, robbery and murder by Kurdish groups. The research concludes that the gendarmes' described pattern of action had a systematic nature.

